

OSMANLI FUKAHASININ SİYASET TASAVVURUNA GİRİŞ: DÜRERÜ'L HÜKKÂM ÖRNEĞİ

Büşra OĞUZ

Kırıkkale Üniversitesi
busraoguz@kku.edu.tr
0000-0002-8489-4421

Öz

Fıkıhın ibadât, muamelât ve ukûbât alanlarındaki pek çok mesele devlet başkanı, devlet görevlileri ve reayaya dair önemli bilgiler içermekte ve bu yönüyle fıkıh kitapları İslam siyaset düşüncesinin özgün kaynakları arasında yer almaktadır. Siyasî-fikhî ahkâm olarak ifade edilebilecek bu hususları farklı açılardan ele alan çalışmalar mevcuttur. Bu çalışmalara mütevazı bir katkı sağlamak amacıyla kaleme alınan bu makale, Osmanlı fakihî Molla Hüsrev'in (ö. 885/1480) *Düreri'l-hükkâm fî şerhi Gureri'l-ahkâm* adlı eserini merkeze alarak fûrû' fıkıh eserlerindeki devlet başkanı tasavvuruna ışık tutmayı hedeflemektedir. Eser, aynı zaman diliminde farklı coğrafyalarda telif edilen Hasan b. Ammâr eş-Şürûnbülâî'nin (ö. 1069/1658) *Gunyetü zevi'l-ahkâm fî buğyeti Düreri'l-hükkâm* ile Abdülhalim b. Pîr Kadem'in (ö. 1088/1677) *el-Keşf bi-rumûzi'l-Gureri'l-ahkâm ve tenviri Düreri'l-hükkâm* adlı haşiyeleriyle birlikte incelenecektir. Nitekim fıkıh metinlerine ilave olarak şerh ve haşiyeler de kendi dönemlerinin siyasî-fikhî ahkâmına dair önemli bilgiler sunmaktadır.

1

Dîvân *DİSİPLİNLERARASI
ÇALIŞMALAR DERGİSİ*
Araştırma Makalesi

Cilt 29 sayı 56 (2024/1): 1-18
Gön. Tar.: 25.05.2024
Kabul Tar.: 28.06.2024
Yay. Tar.: 04.07.2024
doi: 10.20519/divan.1489864

Çalışmada öncelikle fıkıh kitaplarında devlet başkanını ifade etmek için kullanılan “imam, imâmü'l müslimîn, ülü'l emr, emîr, halife/hilâfet, melik, sultan, velî ve imamet” terimleriyle ilgili malumat ele alınacak daha sonra Cuma namazı, nikâh, cenaze namazı, zekât, hac, cihat, ikrah, hadler, ta'zîr gibi devlet başkanına doğrudan atıf yapılan meseleler haşiyelerdeki farklılıklara da dikkat çekilerek değerlendirilecektir. Böylece *Dürerü'l-hükkâm* ve bahsi geçen haşiyelerdeki devlet başkanı tasavvuru ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Siyaset, Devlet başkanı, Osmanlı, Fürû' fıkıh, *Dürerü'l-hükkâm*.

GİRİŞ

Ebu Yusuf'un kamu hukukuna dair kaleme aldığı *Kitâbü'l-Harâc* adlı eseri, Mâverdî'nin İslam anayasa, idare, maliye ve devletler hukuku konularını içeren *el-Ahkâmü's-sulţânîyye* adlı eseri, Cüveynî'nin İslam anayasa ve idare hukukuna dair telif ettiği ve Nizamülmülk'e ithaf ettiği *Gıyâsü'l-ümem* adlı eseri, İbn Teymiyye'nin *es-Siyâsetü'ş-şer'iyye* adlı eseri gibi pek çok eser, İslam siyaset düşüncesi denilince akla ilk gelen eserlerdir.¹ Bu makalenin iddiası ise söz konusu eserlerin yanı sıra fûrû' fıkıh kitaplarının da müstakil bir İslam siyaset düşüncesi kaynağı olduğudur. Nitekim fûrû' fıkıh kitapları devlet başkanının gerekliliği, görev ve yetkileri, devlet başkanının naibi olan kimselerin yetki ve sorumlulukları, reyanın siyaset açısından konumu, hak ve vazifeleri gibi birçok önemli bilgiyi içermektedir. Ancak bahsi geçen konuların genişliği sebebiyle bu makalenin kapsamı devlet başkanıyla sınırlanmıştır, devlet başkanının naibi ve reayayla ilgili hususlar çalışmanın sınırları dışında bırakılmıştır.²

İslam siyaset düşüncesinin en temel konularından birini teşkil eden ve İslâm toplumunun dinî-siyasî liderliğini ifade eden imamet meselesi, fıkıh literatüründe *imam*, *halife* ve *sultan* gibi farklı terimlerle ele alınmaktadır. Bununla birlikte fûrû' fıkıh metinlerinde “devlet başkanı” müstakil bir başlık altında yer almayıp namaz, nikâh, zekât, cihat, ikrah ve hadler gibi çeşitli konular içerisinde işlenmektedir. Bu makalede bahsi geçen konularda devlet başkanının izi sürülecektir. Böylece hem devlet başkanı tasavvuruna ışık tutulacak hem de fûrû' fıkıh eserlerinin İslam siyaset düşüncesinin özgün kaynaklarından biri olduğu ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Çalışmada Osmanlı fakihî Molla Hüsrev'in (ö. 885/1480) *Dürerü'l-hükkâm fî şerhi Gureri'l-ahkâm* adlı eseri odağa alma-

1 Detaylı bilgi için bkz. Asım Cüneyd Köksal, *Fıkıh ve Siyaset* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2016).

2 *Dürerü'l-hükkâm*'ın şerh ve haşiyelerinin kazâ bölümüne dair kapsamlı bir çalışma için bkz. Betül Kara, “Dürerü'l-hükkâm Fi Şerhi Gureri'l-Ahkâm'ın Şerh ve Haşiyeleri Bağlamında Fikhî Düşüncenin Gelişimi” (Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2022).

çak ve eser üzerine yazılan iki haşiyeye birlikte incelenecektir. Bu eser ve haşiyeleri seçmemizin nedeni *Dürerü'l-hükkâm*'ın Osmanlı döneminin merkezî metinlerinden birisi olmasıdır. Uzun yıllar Edirne, Bursa, İstanbul gibi muhtelif şehirlerde kadılık, müderrislik ve kazaskerlik yapmış olan Osmanlı hukukçusu Molla Hüsrev, bu tecrübeleri ışığında Hanefî fıkıh kitaplarını esas alarak *Gurer* ismiyle meşhur olan eseri *Gurerü'l-ahkâm*'ı yazmıştır. Kısa ve öz hükümleriyle bir kanun niteliğinde olan bu eser, kadıların başucu kitabı olmuştur. Ardından Molla Hüsrev kendi eserine *Dürerü'l-hükkâm* adında bir şerh yazmıştır. Bu şerh hemen hemen bütün Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuştur.³ Dolayısıyla *Dürerü'l-hükkâm* Osmanlı'nın eğitim ve yargı faaliyetlerinin vazgeçilmez kaynaklarından biri olmuştur.⁴ Bu yönüyle *Dürerü'l-hükkâm* temsil gücü yüksek bir metindir. Ancak çalışmamız bu eserin tüm Osmanlı'yı temsil ettiği gibi bir iddia taşımamaktadır. Osmanlı döneminde telif edilen diğer pek çok eserin de benzer bir yaklaşımla incelenmesi bize bu dönem ve eserlerle ilgili daha kesin yargılara varma imkânı verecektir.

Dürerü'l-hükkâm üzerine çok sayıda şerh ve haşiye yazılmıştır. Gerek kaynak kullanımı gerek her meseleye dair şerh düşme açısından bazı haşiyeler daha meşhur ve muteber konumdadır. Hasan b. Ammâr eş-Şürünbülâlî'nin (ö. 1069/1658) *Gunyetü zevi'l-ahkâm fi buğyeti Düreri'l-hükkâm*⁵ adlı eseri ile Abdülhalîm b. Pîr Kadem'in (ö. 1088/1677) *el-Keşf bi-rumûzi'l-Gureri'l-ahkâm ve tenvîri Düreri'l-hükkâm*⁶ adlı eseri bu minvalde olup çalışmada *Dürer* metninin yanında takip edilecek haşiyelerdir. Bu iki eserin aynı zaman diliminde ve farklı coğrafyalarda kaleme alınmış olması da bu haşiyeleri seçmemizde etkili olan diğer bir unsurdur.⁷

3 Ahmet Akgündüz, "Dürerü'l-hükkâm," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 10: 27-28; Ferhat Koca, "Molla Hüsrev'in Hayatı, Eserler ve Kişiliği," *Uluslararası Molla Hüsrev Sempozyumu Bildiriler*, ed. Tefik Yücedoğru v.dğr. (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yay., 2013), 21-52.

4 Orhan Ençakar, "Molla Hüsrev'in *Dürerü'l-hükkâm*'ı Etrafında Oluşan Literatür," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 23 (2014): 223-277.

5 Şürünbülâlî, *Gunyetü zevi'l-ahkâm fi buğyeti Düreri'l-hükkâm* (Daru İhyai'l-Kutubi'l-Arabiyye).

6 Abdülhalîm b. Pîr Kadem, *el-Keşf bi-rumûzi'l-Gureri'l-ahkâm ve tenvîri Düreri'l-hükkâm* (Dersâdet: Darı't-Tibâati'l-Âmire, 1270).

7 Betül Kara, *Dürerü'l-hükkâm* üzerine yazılan şerh ve haşiyelerin sayısını 80 olarak tespit etmiştir. Çalışmanın sınırları açısından tüm şerh ve haşiyelerin burada ele alınması mümkün olmadığından bahsi geçen iki haşiye tercih edilmiştir. Haşiyeler hakkında detaylı bilgi ve değerlendirme için

Müteahhir dönem Hanefî fakihlerinin önde gelen isimlerinden olan Şürünbülâlî, Kahire'de ilmî eğitimini tamamlamıştır.⁸ Şürünbülâlî, eserinin başında *Dürerü'l-hükkâm*'ı hocasından okurken hocasının işaretleriyle bu metne haşiye yazmaya karar verdiğinden bahsetmektedir.⁹ Hocasının ona bu kitapla iştiğal etmeye devam etmesini tavsiye etmesi üzerine Şürünbülâlî *Dürerü'l-hükkâm*'ı diğer Hanefî metinlerine de müracaat ederek pek çok defa okumuştur. Daha sonra hocasının dikkat çektiği noktaları kendi analizleriyle birleştirerek haşiyesini telif etmiştir. Bu durum *Dürerü'l-hükkâm*'ın Osmanlı medreselerinin yanında Arap beldelelerinde de muteber bir eser olduğunun göstergelerinden biridir.¹⁰

Diğer haşiyenin müellifi olan Abdülhalim Efendi, İstanbul'un çeşitli medreselerinde müderrislik yapmış bir kimsedir. Aynı zamanda Yenişehir, Şam ve Halep gibi farklı beldelerde kadılık görevinde bulunmuştur. Söz konusu bu haşiyeyi müderrislik vazifesi sırasında kaleme almıştır.¹¹ Haşiyeyi telif etmesinin nedenini bu kitabın kapalı yerlerini açmak, eserin derinliklerine dalmak ve öğrencilerin metni daha kolay anlamalarını sağlamak şeklinde ifade etmiştir.¹² Dolayısıyla söz konusu eserler *Dürerü'l-hükkâm*'ın anlaşılmasında önem arz etmektedir.

Çalışma iki bölümden oluşmaktadır: Birinci bölümde *Dürerü'l-hükkâm* ve *Gunyetü zevi'l-ahkâm* ile *el-Keşf bi-rumûzi'l-Gureri'l-ahkâm* adlı haşiyelerde devlet başkanını ifade etmek için kullanılan kavramlardan bahsedilecektir. İkinci bölümde ise bu eserlerde devlet başkanına yapılan somut atıflar ele alınacaktır. Buradan hareketle bu eserlerin nasıl bir devlet başkanı tasavvuru sunduğu ortaya konulmaya çalışılacaktır.

bkz. Kara, "Dürerü'l-hükkâm Fi Şerhi Gureri'l-Ahkam'ın Şerh ve Haşiyeleri Bağlamında Fikhî Düşüncenin Gelişimi," 79-91.

8 Şevket Topal, "Şürünbülâlî," *DİA* 39: 274-276; Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2014), 302.

9 Şürünbülâlî, *Gunyetü zevi'l-ahkâm*, 3.

10 Kara, "Dürerü'l-hükkâm Fi Şerhi Gureri'l-Ahkam'ın Şerh ve Haşiyeleri Bağlamında Fikhî Düşüncenin Gelişimi," 76.

11 Uşşâkizâde, *Zeyl-i Şekâ'ik*, haz. Ramazan Ekinci (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), 717; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. A. Fikri Yavuz, İsmail Özen (İstanbul: Meral Yay.), 1: 261.

12 Abdülhalim b. Pîr Kadem, *el-Keşf bi-rumûzi'l-Gureri'l-ahkâm*, 2: 482, 483.

DÜRERÜ'L-HÜKKÂM VE HAŞİYELERİNDE DEVLET BAŞKANI TASAVVURU

Çalışmanın bu bölümünde fıkıh kitaplarında devlet başkanını ifade etmek için kullanılan “imam, imâmü'l müslimîn, ülü'l emr, emîr, halîfe/hilâfet, melik, sultan” terimlerine yer verilmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla gerek *Dürer*'in kendi metninde gerek haşiyelerinde devlet başkanı için en çok kullanılan terim “imam”dır. Ancak imam kelimesi eserlerde oldukça farklı anlamları içerecek şekilde kullanılmış olup devlet başkanı için kullanımına¹³ ilave olarak meşhur âlimleri tavsif etmek¹⁴ ve namazdaki imameti ifade etmek için kullanılmıştır.¹⁵ İmam kelimesi namaz dışındaki meselelerde ekseriyetle devlet başkanı anlamında kullanılırken özellikle namaz bahsinde ise sadece namaz kıldıran kişi anlamında kullanılmış olup teyemmüm, Cuma namazı ve cenaze namazı gibi devlet başkanına vurgu yapılan meselelerde ise imam yerine sultan terimi tercih edilmiştir.¹⁶ Şürünbülâli haşiyesinde sadece bir yerde *imâm-ı âzam* ifadesi devlet başkanını ifade etmek için kullanılmıştır.¹⁷ *İmâmü'l müslimîn* yahut *imâmü'l müminin* şeklindeki kullanıma ise *Dürer*'de ve *Gunyetü zevi'l-aḥkâm*'da rastlanılmamıştır.¹⁸

Her ne kadar *Dürer* ve haşiyelerinde yekûn olarak imam kelimesi fazla olsa da devlet başkanından bahsedilen konularda sultan kelimesi dikkat çekmektedir. Doğrudan devlet başkanı anlamında kullanılan bu terim nadiren de olsa Allah'ın azametini ifade etmek için kullanılmış ayrıca güç/otorite sahibi kimse ve hüccet manasında zikredilmiştir.¹⁹ Örneğin Şürünbülâli, sübhaneke duasında

13 Örnekler için bkz. Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm* (Daru İhyai'l-Kutubi'l-Arabiyye), 1: 282, 305, 309; 2: 61, 122; Şürünbülâli, *Gunyetü zevi'l-aḥkâm*, 1: 173, 177, 183, 285.

14 Bazı örnekler için bkz. Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 1: 2, 25, 214, 239, 328; Şürünbülâli, *Gunyetü zevi'l-aḥkâm*, 1: 21, 26, 207, 257, 392.

15 Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 1: 16, 61, 65, 69, 79; Şürünbülâli, *Gunyetü zevi'l-aḥkâm*, 1: 67, 68, 71, 80, 110.

16 Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 1: 137, 164; Şürünbülâli, *Gunyetü zevi'l-aḥkâm*, 1: 137, 164).

17 Şürünbülâli, *Gunyetü zevi'l-aḥkâm*, 2: 404.

18 Bu iki terim Abdülhalim Efendi'nin haşiyesinin tamamında incelenmediği için burada *el-Keşf bi-rumûzi'l-Gureri'l-aḥkâm* hakkında yorum yapılmamış ve yalnızca bahsi geçen iki eser zikredilmiştir.

19 Müellif burada Neml suresi 21. ayetteki kullanımına binaen bu kavramı tercih etmiştir. Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 2: 3.

geçen ve “azametın yücedir” manasına gelen “ve teâlâ ceddüke” ifadesini “sultânüke” kelimesiyle izah etmiştir.²⁰ Yine Şürünbülâî bir yerde “zâ sultanın” şeklinde “otorite sahibi” anlamında kullanmıştır.²¹ Abdülhalim Efendi haşiyesinde, devlet başkanı için sultan kelimesinden ziyade imam ve halife kavramlarını tercih etmiş, sirkat bahsinde Molla Hüsrev’in sultandan kastının “sultanül azîm” olduğunu ifade etmiştir.²² Bu kullanımlara binaen Osmanlı fakihlerinin zihninde sultan mefhumunun zaman zaman yerel/sınırlı otoritesi olan yetkilileri ifade ettiği, zaman zaman ise halife/imâm-ı âzam anlamında tüm dârülişlâmın yöneticisini ifade ettiği söylenebilir.

Halife terimi ise *Dürer*'de çok az yerde tercih edilmiştir. Bu durumun müellifin yaşadığı dönemde hilâfet makamının Memlûk coğrafyasında temsil edildiği iddiasıyla ilgili olduğu ve sultan-halife ayırımından kaynaklandığı kanaatindeyiz. Aynı şekilde *hilâfet* kavramının da bu sebeple tercih edilmediği söylenebilir. Devlet başkanından ziyade namaz vb. konularda birine halef olma manasında²³ kullanılan halife terimi bir yerde Halife Mansur (ö. 158/775) için kullanılmıştır;²⁴ kazâ bahsinde de *halîfetü rasûlillah* şeklinde kâdıyî ifade etmektedir.²⁵ Molla Hüsrev'in imam terimini tercih ettiği bir konuda ise Şürünbülâî haşiyesinde halife terimini tercih etmiştir.²⁶ Yine Molla Hüsrev, Cuma namazı bahsinde halife ve Hicaz sultanı şeklinde iki terim arasında ayırım yapmış ve Cuma namazını hac mevsiminde Mina'da, ancak halifenin ve Hicaz emîrinin kıldırmasının caiz olduğunu söylemiştir.²⁷ Molla Hüsrev burada Hicaz emîrini “Mekke sultanı” şeklinde izah etmiştir ki bu sultan terimiyle ilgili daha önce bahsi geçen yerel otorite ve halife ayırımını desteklemektedir. Halife kelimesinin çoğulu olan hulefâ da aynı şekilde gerek *Dürer*'de gerekse *Gunyetü zevi'l-aḥkâm*'da olduk-

20 Şürünbülâî, *Gunyetü zevi'l-aḥkâm*, 1: 67.

21 Şürünbülâî, *Gunyetü zevi'l-aḥkâm*, 1: 85. Benzer bir kullanım için bkz. Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 2: 57.

22 Abdülhalim Efendi, *el-Keşf bi-rumûzi'l-Gureri'l-aḥkâm*, 1: 403.

23 Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 1: 93, 104; Şürünbülâî, *Gunyetü zevi'l-aḥkâm*, 1: 94, 96, 134.

24 Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 2: 44.

25 Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 2: 405.

26 Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 2: 202; Şürünbülâî, *Gunyetü zevi'l-aḥkâm*, 2: 202.

27 Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 1: 137; Abdülhalim Efendi, *el-Keşf bi-rumûzi'l-Gureri'l-aḥkâm*, 1: 101.

ça az tercih edilmiş, teravîh²⁸ ve kazâ bahislerinde²⁹ dört halifeyi ifade etmek için *hulefâ-yi râşidîn* şeklinde kullanılmıştır. Ayrıca Şürûnbülâlî kat'û't-tarîk bahsinde halifelerin Hz. Peygamber'den sonra "yolların muhafızı" olduğunu ifade etmiştir.³⁰

Dürer'in aksine *el-Keşf bi-rumûzi'l-Gureri'l-ahkâm*'da halife kavramının kullanımı fazladır. Nitekim Molla Hüsrev'den yaklaşık iki asır sonra yaşayan Abdülhalim Efendi zamanında Osmanlıların hilâfet iddiaları açığa çıkmış ve birçok Osmanlı âlimi nezdinde halife-sultan ayrımı ortadan kalkmıştır. Bu yüzden bilhassa *el-Keşf bi-rumûzi'l-Gureri'l-ahkâm*'ın kazâ bölümü devlet başkanı tasavvuru açısından önemli bilgileri haizdir. Abdülhalim Efendi burada hilâfet ve kazâ münasebetine sık sık vurgu yapmış yaşadığı dönemin etkisiyle çocuk sultan meselesini de ele almıştır.³¹ Abdülhalim Efendi meseleyi kadılık meselesiyle irtibatlandırarak şöyle demiştir: "Çocuğun kadılığa atanması sahih olmadığından sultan olması da sahih olmaz. Fakat zamanımızda sultan öldüğü zaman buluğa ermemiş küçük çocuğu sultan olmaktadır." Müellif daha sonra devlet başkanında bulunması gereken vasıfları şöyle izah etmiştir: "İmamın yani sultanın mükellef, hür, Müslüman, âdil, rey sahibi, işiten, gören, acemden bile olsa konuşabilen biri olması gerekir." Buradaki acem vurgusu da halifelerin Kureyş'ten olma zorunluluğu tartışmaları açısından oldukça önemlidir. Nitekim Osmanlı halifeleri Kureyş'ten olma şartını sağlamadığı için Abdülhalim Efendi "acemden bile olsa" ifadesini kullanmış devamında ise iki durumla sultan olunacağından bahsetmiştir: İlk ayan ve eşraftan kimselerin beyat etmesiyle, diğeri raiyyenin sultanın kahri ve

28 Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm* 1: 119.

29 Şürûnbülâlî, *Gunyetü zevi'l-ahkâm*, 2: 405.

30 Şürûnbülâlî, *Gunyetü zevi'l-ahkâm*, 2: 85.

31 17. yüzyıl çocuk sultanların tahta geçtiği bir dönem olması hasebiyle çocuk sultanların meşruiyeti meselesi gerek fıkıh kitaplarında gerekse *el-Keşf bi-rumûzi'l-Gureri'l-ahkâm*'da tartışılan konular arasında olmuştur. Sözelimi I. Ahmed (1603-1607) on üç yaşında tahta oturmuş ve Osmanlı Devleti'nde o zaman dek tahta çıkan en küçük padişah olmuştur. Daha sonra Genç Osman 1027/1618 yılında 14 yaşında tahta geçmiştir. IV. Murad ise on bir yaşında sultan olmuş. IV. Mehmed de 1058/1648 yılında 7 yaşında iken tahta oturmuştur. IV. Murad 1623 yılında 11 yaşında iken tahta geçtiğinde Abdülhalim Efendi 20'li yaşlarında bir âlimdir. IV. Mehmed 1648 yılında 7 yaşında sultan olduğunda da 50'li yaşlarında müderrislik ve kadılık yapmış kıdemli bir âlimdir. Kara, "Dürerü'l-hükkâm Fi Şerhi Gureri'l-Ahkâm'ın Şerh ve Haşiyeleri Bağlamında Fıkhî Düşüncenin Gelişimi", 244-245.

ceberrutundan korkması nedeniyle sultanın onlar üzerinde hükümünün etkisiyledir.³² Molla Hüsrev ve Şürünbülâlî ise devlet başkanında bulunması gereken vasıfları Abdülhalim Efendi gibi ayrıca zikretmemişlerdir. Konu aralarında yeri geldikçe bazı hususlara değinmişlerdir. Örneğin Molla Hüsrev, fâsik kimsenin de devlet başkanı olabileceğini zikretmiştir. Bunu kitabü'ş-şehâdât bölümünde “Bize göre fâsik kimse velâyet, kazâ, saltanat ve imamlık için ehildir.” şeklinde ifade etmiştir.³³

Devlet başkanı manasında kullanılan bir başka kavram *emîr*dir. *Dürer*'de devlet başkanı manasında Hz. Ali için *emîri'l-mü'minîn* tamlamasıyla kullanılmasının³⁴ yanı sıra ordu komutanı³⁵ yahut *emîrü'l-beled* şeklinde devlet başkanının halefi/nâibi yani belli bölgelerin yöneticisi manasında kullanılmıştır.³⁶ Şürünbülâlî de Molla Hüsrev ile aynı kullanımı benimsemiş ve Cuma namazı bahsinde emîr teriminden *valî*nin kastedildiğini ifade etmiştir.³⁷ Bilindiği üzere vali kelimesi doğrudan devlet başkanı anlamında değildir; devlet başkanının görevlendirdiği yönetici manasına gelmektedir. Hatta ordu emirlerinin fethettiği beldelere görevlendirdikleri kişiler manasında kullanılmaktadır.³⁸ Abdülhalim Efendi de haşiyesinde sultanın yetki verdiği kişiyi emîr kelimesiyle açıklamıştır.³⁹ O, *emîrü'l-mısr* şeklinde yine bu manada kullanmıştır.⁴⁰ Aynı ifadeyi Şürünbülâlî'nin de zina haddi konusunda zikrettiği görülmektedir.⁴¹

Cuma namazı bahsinde emîr kelimesinin kullanımıyla ilgili dikkat çeken diğer bir husus da Molla Hüsrev'in namazı sultanın yani

32Abdülhalim Efendi, *el-Keşf bi-rumûzi'l-Gureri'l-aḥkâm* 2:834. Kadılık ve hilâfet münasebetiyle ilgili daha detaylı değerlendirmeler için bkz. Kara, “Dürerü'l-hükkâm Fi Şerhi Gureri'l-Ahkam'ın Şerh ve Haşiyeleri Bağlamında Fıkhî Düşüncenin Gelişimi,” 235.

33Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 2: 372.

34Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 2: 409.

35Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 1: 136, 285. Molla Hüsrev ayrıca aşere-i mübeşşereden olan kumandan sahâbî Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh'tan bahsederken “Şam Emîri” ifadesini kullanmıştır. Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 2: 118.

36Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 1:1 64.

37Şürünbülâlî, *Gunyetü zevi'l-aḥkâm*, 1: 165.

38Ünal Kılıç, “Vali,” *DİA*, 42: 492-494.

39Abdülhalim Efendi, *el-Keşf bi-rumûzi'l-Gureri'l-aḥkâm*, 1: 101.

40Abdülhalim Efendi, *el-Keşf bi-rumûzi'l-Gureri'l-aḥkâm*, 1: 118.

41Şürünbülâlî, *Gunyetü zevi'l-aḥkâm*, 2: 66.

devlet başkanının yahut da onun emrettiği kişinin kıldırmasından bahsettiği yerde Şürünbülâli'nin ayrıca kadın sultana vurgu yapmasıdır. Kadının devlet başkanı olması meselesine ne *Dürer*'de ne de *el-Keşf bi-rumûzi'l-Gureri'l-aḥkâm*'da yer verilmiş; bu konu sadece Şürünbülâli'nin haşiyesinde kısa bir açıklama olarak yer almıştır.⁴² Bu durum şerh ve haşiyelerde farklılaşan siyasî-fikhî ahkâma dair güzel bir örnek teşkil etmektedir. Nitekim Şürünbülâli, kadının sultan olması halinde Cuma namazını kıldırması için bir kimseye emretmesinin caiz olduğundan ancak kadının kendisinin namazı ikame etmesinin caiz olmadığından bahsetmektedir. Bu açıklama Şürünbülâli'nin İslam siyaset düşüncesinin tartışmalı konularından olan kadının hükümdarlığı meselesini caiz gördüğünü göstermektedir.⁴³ Ancak burada belirtmek gerekir ki Şürünbülâli, bir önceki sayfada *Bedâiu's-sanâî*'ye atıfla “Şayet kadın, sultan olursa Cuma namazını ikame etmesi için imamete uygun birisine emreder.” ifadesini aktardıktan sonra Neseî'nin bu ibareyi “Sultanın nâibi kadın olursa” şeklinde zikrettiğini ve bu konuda teemmülde bulunmak gerektiğini ifade etmiştir.⁴⁴ Şürünbülâli'nin sonrasında *Fethu'l-kadîr*'e referansla kadın sultan meselesinden tekrar bahsetmesi bu konuyu caiz gördüğü yönündeki çıkarımımızı desteklemektedir.

Genel anlamda devlet başkanını ifade etmek için kullanılan bir başka terim olan “ülü'l-emr” ifadesi ise *Dürer*'in kazâ bahsinde “ülü'l-emr”⁴⁵ ve sulh bahsinde “veliyyü'l-emr”⁴⁶ şeklinde birer defa geçmekte olup bu meselelerde doğrudan devlet başkanı anlamında değil onun görevlendirmiş olduğu kişiler manasında kullanılmıştır. Şürünbülâli ise *Gunyetü zevi'l-aḥkâm*'da bu terimleri “kâdî” şeklinde ifade etmiştir.⁴⁷

Gazneliler ve Karahanlılar gibi devletler tarafından devlet başkanını anlamında benimsenen *melik* unvanı ise daha sonra Büveyhîler, Selçuklular, Eyyübîler ve Memlûkler'de sadece devlet başkanına

42 Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 1: 137; Abdülhalim Efendi, *el-Keşf bi-rumûzi'l-Gureri'l-aḥkâm*, 1: 101.

43 Şürünbülâli, *Gunyetü zevi'l-aḥkâm*, 1: 137. Şürünbülâli bu bilgiyi *Fethu'l-kadîr*'e referansla vermektedir. Kemâlüddîn İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr* (Beyrut: Dârul-Fikr, 1970), 2: 55.

44 Şürünbülâli, *Gunyetü zevi'l-aḥkâm*, 1: 136.

45 Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 2: 420.

46 Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 2: 396.

47 Şürünbülâli, *Gunyetü zevi'l-aḥkâm*, 2: 396, 420.

yani en büyük hükümdara değil şehzadelere, vezirlere ve mahallî yöneticilere de verilmiş, bu durum melik unvanının değerinin düşmesine sebebiyet vermiştir. Osmanlılar da bu terimi yaygın biçimde kullanmamışlardır.⁴⁸ Nitekim *Dürer*'de de kullanımına bir yerde rastlanılmıştır. Tespit edebildiğimiz üzere sadece mefkûd bahsinde “Melikü'l-azîmden haber alnamazsa, özellikle tehlikeli bir duruma girdiği zaman, en az müddette zann-ı gâlib, o melikin ölmüş olmasıdır.” şeklinde ifade edilmiştir.⁴⁹

DÜRERÜ'L-HÜKKÂM VE HAŞİYELERİNDE DEVLET BAŞKANINA SOMUT ATIFLAR

Devlet başkanı anlamında kullanılan imamet kavramı, kelam kitaplarında özel bir başlık altında incelenmiştir. Ancak fûrû kitaplarında müstakil bir başlık altında ele alınmamış, fikhî açıdan devlet başkanının yerine getirmesi gereken vecibeler ve devlet başkanına tanınan yetkiler ele alınırken bahse konu olmuştur.

Dürer ve haşiyelerinde devlet başkanı en üst karşı konulamaz otorite ve aynı zamanda toplumdaki düzenin sağlayıcısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda Şürünbülâlî kazâ bahsinde imâm-ı âzam yani devlet başkanı atamanın farz olduğunu söyleyerek devlet başkanlığı konumunun önemine dikkat çekmiştir.⁵⁰

Molla Hüsrev, Cuma namazının sıhhat şartları arasında sultanı yahut onun emrettiği (görevlendirdiği) kişiyi zikretmektedir.⁵¹ Aynı şekilde kazâ⁵² gibi hutbe ve imamet in de sultanın fiilleri olduğunu ve onun izni olmadan başkasının icra etmesinin caiz olmadığını söylemiş⁵³, devamında namazı bâliğ bir kişinin kıldırması şartıyla çocuğun sultanın izniyle hutbe verebileceğini⁵⁴ yine küsuf namazını da Cuma imamının -sıhhat şartlarında sultanın kıldırması ge-

48Ahmet Güner, “Melik,” *DİA*, 29: 51-53.

49Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 2: 128.

50Şürünbülâlî, *Günyetü zevi'l-aḥkâm*, 2: 404.

51Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 1: 137; Şürünbülâlî, *Günyetü zevi'l-aḥkâm*, 1: 136.

52Yargılama hukuku ve yargı kararı anlamında fikhî terimi. Detaylı bilgi için bkz. Fahrettin Atar, “Kazâ,” *DİA*, 25: 113-117.

53Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 1: 139.

54Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 1: 141.

rektiğinden bahsetmişti- yahut da sultanın emrettiği kişinin kıldır-
dığını zikretmiştir.⁵⁵

Molla Hüsrev, cenaze namazı bahsinde cenaze namazını kıldır-
maya en layık kişinin sultan ve onun nâibi yani görevlendirdiği kişi
olduğunu söylemiş,⁵⁶ Şürübülâlî ise önce halifeyi zikretmiştir.
Daha önce belirtildiği üzere Molla Hüsrev, halife kavramını tercih
etmezken Şürübülâlî ise cenaze namazı bahsinde halifeyi sulta-
nının üstünde bir otorite anlamında kullanmıştır. Nitekim cenaze
namazını kıldırılmaya en layık kişileri sıralarken önce halifeyi sonra
sultanı zikretmiştir. Daha sonra sırasıyla kâdiyi, şartları sağlayan
kişiyi, vâlinin halifesini, kâdının halifesini ve mahallenin imamını
saymıştır.⁵⁷ Bu son cümledeki halife kavramlarının bahsi geçen ki-
şilerin nâibi anlamında olduğu aşikârdır.

Gerek Cuma namazı gerekse cenaze namazında devlet başkan-
ının şart koşulmasının temel sebebi toplumda düzen kurmak ve hu-
zur ortamı oluşturmaktır. Suçluları cezalandırma yetkisinin devlet
başkanına verilmesinin altında da aynı sebep yatmaktadır.⁵⁸ Ben-
zer şekilde devlet başkanına zekât, öşr, cizye gibi vergileri toplama
ve savaş ganimetlerini dağıtma gibi yetkiler tanınmıştır. Nitekim
bu yetkilerin tek bir kişide olması hem kontrolü kolaylaştırmakta
hem de olası karışıklıkları önlemektedir.

Zekât bâbında Hz. Osman zamanına kadar zekâtı imamın yani
devlet başkanının topladığından bahsedilmektedir.⁵⁹ Molla Hüs-
rev benzer şekilde öşrün alınmasının da sultanın hakkı olduğuna
değirmiştir.⁶⁰ Hadler konusunda da imamın hadleri uygulaması
gerektiğini vurgulamıştır.⁶¹ Öyle ki recm cezasında ilk taşı imamın
atması gerektiğini söylemiştir.⁶² Yine Molla Hüsrev'e göre bir efen-
di kölesine ancak imamın izniyle had cezası uygulayabilmektedir.⁶³
Bunun temel sebeplerinden biri devlet başkanının otoritesini kul-

55 Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 1: 146.

56 Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 1: 164,

57 Şürübülâlî, *Gunyetü zevi'l-aḥkâm*, 1: 164.

58 Özgür Kavak, "İslam Siyaset Düşüncesi Kaynağı Olarak Fırû'-ı Fıkıh Kitap-
ları," *İslam Siyaset Düşüncesi*, ed. Lütfi Sunar, Özgür Kavak (İstanbul: İlem
Yay., 2018), 279.

59 Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 1: 172.

60 Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 1: 183.

61 Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 2: 84.

62 Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 2: 63.

63 Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 2: 63.

lanarak toplumda çıkabilecek fitneyi önlemesidir. Benzer şekilde Şürünbülâlî de şufa bahsinde kişiler arasındaki anlaşmazlıkları devlet başkanının çözdüğünü söylemiştir.⁶⁴

Devlet başkanının otoritesine *ikrah* meselesi üzerinden de değinilmektedir. Kişinin tehditle razı olmayacağı bir davranışa zorlanması manasına gelen *ikrah* bazı fakihler tarafından sadece devlet başkanına hasredilmiştir.⁶⁵ Nitekim onlara göre diğer şahıslardan gelecek tehditler devlet tarafından önlenebilmektedir.⁶⁶ Ancak devlet başkanının üzerinde başka bir otorite bulunmadığı için mükrehin (zorlanan kimsenin) devlet başkanına karşı koyması mümkün değildir. Bu yüzden Şürünbülâlî i'tikâf bahsinde sultanın i'tikâftaki kişiyi (mu'tekif) zorla i'tikâftan çıkarması durumunda onun i'tikâfının bozulmayacağını ifade etmiştir.⁶⁷

Devlet başkanına en fazla vurgu yapılan alanlardan biri yukarıda da değinildiği üzere hiç şüphesiz ceza hukukudur. Hadlerin tatbiki bir vecibe olarak devlet başkanına yüklenirken aynı zamanda ona oldukça geniş yetki tanınmakta ve bu yetkiler “siyaseten (siyaset gereği)” şeklinde ifade edilmektedir. Örneğin imamın hırsızlık yapan birini öldürme yetkisi bulunmamasına rağmen *Dürer*'de toplumda fesat çıkarmaması için imamın siyaseten hırsız öldürebileceği ifade edilmiştir.⁶⁸ Yine Şürünbülâlî de kefen soyucunun (nebbâş) hırsızlığı mutat hale getirmesi durumunda imamın onun iki elinden birini siyaseten kesebileceğini söylemiştir.⁶⁹ Aynı şekilde Şürünbülâlî zina haddi konusunda muhsan olmayan kişiye sadece celde cezası uygulanacağını ancak imamın burada bir maslahat görmesi durumunda siyaseten celdenin yanında sürgün cezası

64 Şürünbülâlî, *Gunyetü zevi'l-ahkâm*, 2: 208.

65 Ali Bardakoğlu, “İkrah,” *DİA*, 22: 30-37.

66 “İkrahın şartı dört tanedir. Birinci şart, zorlayan kimsenin (hâmilin) ister sultan olsun ister başkası olsun yani hırsız ve benzeri gibi kimselerden olsun, tehdit ettiği şeyin hakikatini yapmaya kadir olmasıdır. Bu, İmâmeyn'e göredir. İmâm-ı Âzam'a göre zorlama ancak sultandan tahakkuk eder. Çünkü kudret, meneasız (asksiz) olmaz. Menea ise, sultana mahsustur. Fakihler demişlerdir ki: Bu, asrın ve zamanın ihtilafıdır. Hüccet ve burhanın ihtilafı değildir. Çünkü İmâm-ı Âzam zamanında, sultandan başkasının, zorlamayı tahakkuk ettirecek kuvveti yoktu.” Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 2: 270.

67 Şürünbülâlî, *Gunyetü zevi'l-ahkâm*, 1: 214.

68 Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 2: 81.

69 Şürünbülâlî, *Gunyetü zevi'l-ahkâm*, 2: 80.

da verebileceğini söylemiştir.⁷⁰ Yine Şürübülâî imamın livâtayı adet haline getiren kişiyi ister muhsan olsun ister olmasın siyaseten öldürebileceğini belirtmiştir.⁷¹

Cihat babında da devlet başkanına oldukça fazla vurgu vardır. Burada devlet başkanına cizye koyma, ganimetlerin taksimi, esirlerin öldürülmesi gibi konularda muhayyerlik tanınırken bazı noktalarda ise kısıtlama getirilmektedir. Örneğin sulh yapmak devlet başkanının tasarrufuna bırakılmamış şayet sulh Müslümanlar için hayırlıysa devlet başkanının sulh yapabileceğinden aksi halde sulh yapmak savaştan kaçmak manasına geleceğinden sulhun caiz olmadığından bahsedilmektedir.⁷² Devlet başkanının/imamın bir bölgeyi zorla fethetmesi halinde ona o araziye tahmis etme (beşe bölme) sonra onu ehl-i ganimet arasında taksim etme yahut da belde halkını cizye karşılığında o beldede bırakma hakkı verilmiştir. İmam orada bulunanların canları için cizye, arazileri için de haraç koyma yetkisine sahiptir. Diğer bir seçenek olarak imam belde halkını o beldeden çıkarıp oraya başka bir kavmi yerleştirme ve eğer bu kavim kâfir ise onlar üzerine haraç koyma yetkisine de sahiptir. İmam fethedilen yerin halkı hakkında da muhayyer bırakılmıştır. Dilerse o esirleri öldürebilir yahut da Müslümanlara fayda sağlamak için onları köle yapabilir veya Müslümanlara tabi olmak üzere onları hür olarak bırakabilmektedir.⁷³ Şürübülâî burada esirlerin öldürülmesinin imamla kayıtlı olmasına vurgu yapmıştır. Nitekim imam dışında bir kimsenin esirleri öldürme yetkisi bulunmamakla birlikte bir kimsenin esirlerin şerrinden korkmak gibi zorlayıcı bir sebep olmaksızın onları öldürmesi halinde ise imamın o kişiye ta'zîr cezası verme yetkisi bulunmaktadır.⁷⁴ Konunun devamında devlet başkanına tanınan *tenfîl* yani savaş vaktinde askeri harbe teşvik için ganimet hissesinden daha fazla şey verme hakkından da bahsedilmektedir.⁷⁵

Devlet başkanının hak ve vecibelerinden bir diğeri de velayet meselesidir. Birçok meseleyi kapsayan velayet meselesinin öne

70 Şürübülâî, *Gunyetü zevi'l-aḥkâm*, 2: 64.

71 Şürübülâî, *Gunyetü zevi'l-aḥkâm*, 2: 66.

72 Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 1: 284.

73 Molla Hüsrev, *Dürer'ül Hükkâm*, 1: 285.

74 Şürübülâî, *Gunyetü zevi'l-aḥkâm*, 1: 285.

75 Molla Hüsrev, *Dürer'ül Hükkâm*, 1: 289. Devlet başkanının cul ve cizye vergisi koyma yetkisi konusunda detaylı bilgi için bkz. Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 1: 282.

çıkacağı konulardan ilki kasten öldürülen kişinin velisinin imam/ sultan olmasıdır.⁷⁶ Nitekim Molla Hüsrev, velisi olmayan kişinin velisinin sultan olduğunu,⁷⁷ Abdülhalim Efendi ise velisi olmayan kişinin velisinin imam olduğunu belirtmiştir.⁷⁸ Görüldüğü üzere imam ve sultan kavramları arasında bilinçli bir ayırım bulunmamakta, bu kavramlar zaman zaman hem aynı müellif hem de farklı müellifler tarafından birbiri yerine kullanılmaktadır. Benzer şekilde Molla Hüsrev nikâh bahsinde kadının ve küçük çocuğun velayetinden bahsederken velisi olmayan kişinin velisinin sultan olduğuna vurgu yapmıştır. Ayrıca bir Müslümanın kâfir bir kadın üzerinde velayet yetkisinin olamayacağını ancak bu kişinin sultan olması durumunda o kadının velisi olacağını ifade etmiştir.⁷⁹

SONUÇ

Osmanlı siyaset tasavvuruna giriş mahiyetinde olan bu çalışma *Dürerü'l-hükkâm*'daki "devlet başkanı" meselesine odaklanmaktadır. *Dürer* ve haşiyelerinde doğrudan yahut dolaylı yoldan devlet başkanına yapılan atıflar ortaya konularak fürû' fıkıh metinlerinin okuyucuya bir devlet başkanı tasavvuru sunduğu ileri sürülmektedir. Devlet başkanı, incelediğimiz meselelerde kendisine oldukça önemli vazifelerin tevdi edildiği ve bu vazifeler gereği birtakım yetkilerin tanındığı bir otorite olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı zamanda cihat babında da görüldüğü üzere kendisine her konuda sınırsız bir yetki tanınmayıp bazı durumlarda kısıtlamalar da getirilmektedir.

Toplumda düzenin sağlayıcısı, hakların alınması konusunda Müslümanların bir naibi, anlaşmazlıklar hususunda arabulucu konumunda olan devlet başkanı, fürû' fıkıh metinlerinde farklı terimlerle tavsif edilmiştir. Bununla birlikte bu terimlerin fukaha arasında keskin ayrımlara tabi tutulmadığı ve zaman zaman birbirinin yerine kullanıldığı görülmektedir. Ancak dönemin değişen siyasî şartlarının eserlerde devlet başkanını ifade etmek için kulla-

76Molla Hüsrev, *Dürer'ül Hükkâm*, 2: 94. İsrâ Suresi 33. ayette haksız yere öldürülen kişinin velisinin sultan olduğu buyrulmuştur. Molla Hüsrev, *Dürer'ül Hükkâm*, 2: 100.

77Molla Hüsrev, *Dürer'ül Hükkâm*, 2: 94.

78Abdülhalim Efendi, *el-Keşf bi-rumûzi'l-Gureri'l-aḥkâm*, 1: 414.

79Molla Hüsrev, *Dürer'ül Hükkâm*, 1: 338.

nılan kavramları etkilediği söylenebilir. Sözgelimi *Dürer*'in kendi metninde *sultan* kelimesinin kullanımı ön plana çıkarken Osmanlıların hilâfet iddialarının ortaya çıktığı dönemde telif edilen *el-Keşf bi-rumûzi'l-Gureri'l-ahkâm*'da *halîfe* kelimesi tercih edilmektedir.

Sonuç olarak her ne kadar *Dürer*'in kanun hüviyetinde olduğu ifade edilse de fıkıh diliyle ve sistematığıyla inşa edilmiş bir fürû' fıkıh eseridir. İslam siyaset düşüncesine dair yazılan *ahkâm-ı sultaniye*, *siyaset-i şer'iyye* ve *harac* gibi müstakil eserlerin yanı sıra ibadetler, insanlar arası muameleler ve cezalar gibi hayatın her alanına dair bilgiler içeren bu fürû' fıkıh eseri, siyaset alanına dair konulara temas etmektedir. Sözgelimi Cuma namazı, nikâh, cenaze namazı, zekât, hac, cihat, ikrah, hadler, ta'zîr, velayet gibi pek çok hayatî meselede devlet başkanına oldukça fazla atıf bulunmaktadır. Dolayısıyla sadece "devlet başkanı" meselesi üzerinden ulaşabildiğimiz bilgiler bile fürû' fıkıh metinlerinin siyasete önemli derecede kaynaklık ettiklerini göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Abdülhalîm b. Pîr Kadem. *el-Keşf bi-rumûzi'l-Gureri'l-ahkâm ve tenviri Düreri'l-hükkâm*. Dersaadet: Dar'ı-t-Tıbbâti'l-Âmire, 1270.
- Akgündüz, Ahmet. "Düreri'l-hükkâm." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 10: 27-28.
- Atar, Fahrettin. "Kazâ." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 25: 113-117.
- Bardakoğlu, Ali. "İkrah." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 22: 30-37.
- Bursalı Mehmed Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. haz. A. Fikri Yavuz, İsmail Özen. İstanbul: Meral Yayınları.
- Ençakar, Orhan. "Molla Hüsrev'in Düreri'l-hükkâm'ı Etrafında Oluşan Literatür." *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 23 (2014): 223-277.
- Güner, Ahmet. "Melik." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 29: 51-53.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn. *Fethu'l-kadîr*. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1970.
- Kara, Betül. "Düreri'l-hükkâm Fi Şerhi Gureri'l-Ahkâm'ın Şerh ve Haşiyeleri Bağlamında Fıkhî Düşüncenin Gelişimi." Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2022.
- Kavak, Özgür. "İslam Siyaset Düşüncesi Kaynağı Olarak Fürû'-ı Fıkıh Kitapları." *İslam Siyaset Düşüncesi*, ed. Lütfi Sunar, Özgür Kavak, 265-297. İstanbul: İlem Yayınları, 2018.

- Kılıç, Ünal. "Vali." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 42: 492-494.
- Koca, Ferhat. "Molla Hüsrev'in Hayatı, Eserler ve Kişiliği." *Uluslararası Molla Hüsrev Sempozyumu Bildiriler*. ed. Tevfik Yücedoğru v.dğr. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2013.
- Köksal, Asım Cüneyd. *Fıkıh ve Siyaset*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2016.
- Molla Hüsrev. *Dürer'ül Hükkâm*. Daru İhyai'l-Kutubi'l-Arabiyye, t.y.
- Özel, Ahmet. *Hanefi Fıkıh Alimleri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014.
- Şürübülâlî, Hasan b. Ammar. *Gunyetü zevi'l-aḥkâm fî buğyeti Düreri'l-hükkâm*. Daru İhyai'l-Kutubi'l-Arabiyye, t.y.
- Topal, Şevket. "Şürübülâlî." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 39: 274-276.
- Uşşâkizâde. *Zeyl-i Şekâ'ik*. haz. Ramazan Ekinci. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017.

INTRODUCTION TO THE POLITICAL THOUGHT OF THE OTTOMAN SCHOLARS: THE EXAMPLE OF DURER AL-ḤUKKĀM

ABSTRACT

Many issues in the fields of ibadāt, mu'amalāt, and ukübāt of fiqh contain important information about the head of state, state officials, and the common people, and in this respect, fiqh books are among the original sources of Islamic political thought. There are studies that deal with these issues, which can be expressed as political- jurisprudential aḥkām, from different perspectives. This article, which aims to make a modest contribution to these studies, aims to shed light on the conception of the head of state in the works of furû' fiqh by focusing on the Ottoman jurist Molla Husrev's (d. 885/1480) *Durer al-ḥukkām šerḥi Ğurer al-'aḥkām*. The work will be analyzed together with Hasan ibn Ammar al-Shurunbulali's (d. 1069/1658) *Gunyet al-zawi al- aḥkām fi bugyeti Durer al-ḥukkām* and Abdulhalim ibn Pir Kadem's (d. 1088/1677) *Al-Kashf bi-rumuzi al- Ğurer al-'aḥkām wa tanwir Durer al-ḥukkām*, which were written in different geographical locations during the same time period. As a matter of fact, in addition to fiqh texts, commentaries and glosses also provide important information on the political-jurisprudential of their respective periods.

In this study, first of all, the terms "imam, imām al muslimīn, ulū al amr, amīr, khalīfa/khalāfah, malik, sultan, wali and imāmah" used in fiqh books to express the head of state will be discussed and then the issues that directly refer to the head of state such as Friday prayers, marriage, funeral prayers, zakat, pilgrimage, jihad, ikrah, hadīth, and ta'zīr will be evaluated by drawing attention to the differences in the glosses. Thus, the conception of the head of state in Durer al-ḥukkām and the aforementioned glosses will be tried to be revealed.

Keywords: Politics, Head of state, Ottoman, Furû' fiqh, *Durer al-ḥukkām*.